

**QUSHLARNING OVOZ HARAKATINI IFODALOVCHI
TOVUSH FE'LLARINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI**

Alijonova Durdona Farxodjon qizi

Annotatsiya: O'zbek tilida qushlarning ovoz harakatini ifodalovchi tovush fe'llari hayvonlarga xos tovush fe'llari tarkibida o'rganiladi. Qushlar, parrandalarning turi yurtimizda 500 dan ortiq bo'lib, ularning tovushini ifodalovchi fe'llar 100 ga yaqin. Ba'zan bir tovush fe'li orqali bir nechta qush turining ovozi ifodalanishi mumkin. Qushlar insonga yaqin jonli mavjudot bo'lgani tufayli ularning ovoz harakati bilan bog'liq tovush fe'llari tilda miqdoran ko'p.

Kalit so'zlar: qush, parranda, ovoz harakati, leksik-semantik guruh, yovvoyi qushlarga xos tovush fe'llari, kichik xonaki qushlarga xos tovush fe'llari, parrandalarga xos tovush fe'llari.

Umurtqalilarning tanasi par va patlar bilan qoplangan, uchishga layoqatli sinfi *qush*, *parranda* deb ataladi. Bu ikki so'z ma'nodosh bo'lib nutqda faol qo'llanadi.¹ Tarixiy-etimologik jihatdan *uchadigan narsalar*, *qanotlilar*; *qush* ma'nolarini anglatuvchi forscha o'zlashma *parranda* so'zi o'zbek tilida *qush zoti*, *qushlar*; *qush* ma'nolarini ifodalaydi.²

O'zbekistonning geografik joylashuvi va iqlimi turli xil hayvonot va o'simlik dunyosining rivojlanishiga imkon beradi. Qushlar esa bu xilma-xillikning muhim qismi hisoblanadi. Bugungi kunda odamlar Yer yuzida

¹ O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – II j. – B.60. – 488 b.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 3-j. – B. 661.

yashaydigan qushlarning 10 694 turini bilishadi.³ O‘zbekiston faunasida qushlarning 19 turkumga oid 440 dan ko‘proq turi ma’lum.⁴

Boshqa manbalarda keltirilishicha, yurtimizda 500 ga yaqin qush turlari uchraydi, ulardan bir qismi butun yil davomida yashaydigan joylashib qolgan turlar bo‘lsa, qolganlari esa migratsiya jarayonida muvaqqat yashovchi yoki ko‘chib yuruvchi qushlardir. Bu qushlar orasida o‘rmonlarda yashaydigan turfa xil kichik qushlardan tortib, katta yirtqich qushlargacha, masalan, *burgut*, *lochin* kabi qushlar ham bor.⁵ Darhaqiqat, qushlar ham boshqa ko‘plab hayvonlar singari bir-biri bilan “so‘zlashadi”. Tovuq jo‘jalarini xavf haqida ogohlantiradigan va ularni yerga egilishga undaydigan tovushlarni chiqaradi. Keyin ularni to‘planishga chaqiradigan boshqa tovush beradi. Yovvoyi qushlar tunda uchayotganda qichqirishadi, bu ularga birga bo‘lishlariga va adashib qolganlarining galaga qaytishiga yordam beradi.

Ammo qushlarning tili bizning nutqimizdan farq qiladi. Biz fikrlarimizni ifoda etadigan maxsus so‘zlardan foydalanamiz.⁶

Bir xil turdagi qo‘shiqchilar geografik hududiga qarab turli xil dialektlarga ega bo‘lishi mumkin. Ularning qo‘shiqlari yashash joyiga qarab bir oz farq qiladi, xuddi bir tilda so‘zlashadigan odamlar qayerda o‘sganiga qarab urg‘uga ega bo‘lgani kabi. Oq tojli chumchuq bunga ajoyib misol bo‘lib, aholining turli vakillari o‘zlarining “mahallalariga” qarab o‘z qo‘shiqlari uchun o‘ziga xos dialektlarga ega.

Chumchuq har biri 10 ta “qo‘shiq kuylaydi”, botqoq va masxara qushlari 200 tagacha turli qo‘shiqlarga ega, jigarrang qiruvchilar esa 2000 tagacha “qo‘shiq kuylaydi”, – deb yozadi The New York Times.⁷ Demak, tilda qushlarning tovushlari bilan bog‘liq harakatlarini ifodalovchi fe‘llar ko‘p.

³ Qushlar haqida qiziqarli ma’lumotlar // <https://www.samdu.uz/uz/news>

⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 5-ж. – Б.176. – 608 б.

⁵ O‘zbekiston qushlar duyosi // <https://ifazo.uz/>

⁶ Qushlar nega sayraydi? // <https://sinaps.uz/bilasizmi/2905/>

⁷ Qushlarning sayrashi haqida ajoyib faktlar // <https://uz.featuresbusiness.com>

Jumladan, o'zbek tilida ham qushlarning tovushlari bilan bog'liq harakatlarini ifodalovchi fe'llar talaygina: *bitbildamoq, biyovbiyovlamoq, hakaklamoq, huhulamoq, huythuytlamoq, kakillamoq, kakirlamoq, kakkulamoq, kukulamoq, qaqaqqlamoq, qaqillamoq, qaqirlamoq, qaqolamoq, qarillamoq, qag'illamoq, qiqillamoq, qiyqillamoq, qiyg'illamoq, qig'illamoq, ququlamoq, qureylamoq, qurquramoq, sayramoq, g'ag'illamoq, g'idg'idlamoq, chaxchaxlamoq, chag'illamoq, chag'irlamoq, chag'chag'lamoq, chiriqlamoq, chirqillamoq, chiyovlamoq, chiyramoq, chiychiylamoq, churqullamoq, chug'urlamoq* kabilar.

Ular uch guruhga bo'linadi:

- 1) katta, yovvoyi qushlarning ovoz chiqarishi bilan bog'liq tovush fe'llari;
- 2) kichik, xonaki qushlarning ovoz chiqarishi bilan bog'liq tovush fe'llari;
- 3) parrandalarning ovoz chiqarishi bilan bog'liq tovush fe'llari.

Katta, yovvoyi qushlarning ovoz chiqarishi bilan bog'liq tovush fe'llari miqdoran kam hisoblanadi. Ularda baland, chinqiragan ovoz chiqarish, xaf-xatardan ogohlantirish kabi ma'nolar ifodalanadi. Burgut, qarchig'ay, qarg'a kabi qushlarning ovoz harakati ifodalanadi:

Chag'-chug' qilmoq fe'li davomli, baland ovoz chiqarmoq (qarg'a): *Qorong'ida soyadek so'ppayib turgan traktor, muttasil chag'-chug' qilyotgan qarg'alar, osmonda zangori qilichdek yalt-yult qilib o'chytgan chaqmoq – hammasi g'oyib bo'ldi.* (O'.Hoshimov. Ikki eshik orasi, 205-b.).

Qurquramoq fe'li *qurq-qurq* ovoz chiqarmoq (turna). Uzoqlarda turnalarning qurqurashi eshitilardi. (T.Obidov, Yusufjon qiziq).

Qurqurlamoq (burgut). *Burgutlar bazo'r qurqurlab yolg'iz ucha boshladi* (Ch.Aytmatov. Oq kema, 66-b.).

Qureylamoq fe'li *query-qurey* degan ovoz chiqarmoq (turnalar ovozi) ma'nosini bildiradi. *Osmoni zaminda qaychiga o'xshab turna karvoni qo'y haydagan cho'pondek qureylab o'tyapti.* (S.Ahmad, Ufq)

Qag‘illamoq (qarg‘a). Baqaterak ustida bezovtalanib qag‘illayotgan qarg‘alarning ham uni o‘chdi. (O‘.Hoshimov. Cho‘l havosi 161-b.).

Qag‘illashmoq (qarg‘a). Nimaga buncha qag‘illashadi, nimaga aylanib qolishdi? (Ch.Aytmatov. Oq kema, 71-b.).

Chirqiramoq. Qarchig‘ay chirqirar baland uyada... (‘Erali va Sherali’)

Kichik, xonaki qushlarning ovoz chiqarishi bilan bog‘liq tovush fe‘llari ovoz chiqarilishining yoqimlilik, tovush harakatining past tembrda eshitilishi hamda insonlarga yaqinligi bilan ajralib turadi. Ular ovoz chiqarish obyektiga ko‘ra quyidagicha guruhlandi va tavsiflanadi.

1. Chumchuqning ovoz harakatini ifodalaydigan tovush fe‘llari quyidagi misollarni keltirish orqali, uning kichik qanotli qush turiga mansub hamda ovoz chiqarishi past, chinqiragan sifatga egaligi bilan ajralib turadi. Chumchuqlar – qushlar urug‘iga mansub bo‘lib, o‘n yettita turi mavjud. Rangi har xil: qora, oq, jigarrang va sariq tusi ko‘proq. Narining tomog‘i qora. O‘troq, ko‘chib yuruvchi va mavsumiy qushlardan hisoblanadi. O‘zbekistonda hind chumchug‘i, dala chumchuq, qora tomoq chumchuq, saksovul chumchug‘i uchraydi⁸. Qushning nomlanishi ham uning onomatopeik asosga egaligi, bu uning ovoz harakatini ifodalashiga ham ko‘chganligini ko‘rishimiz mumkin.

Chirqillamoq. Deraza ortida oqshom tashvishi bilan jonsarak bo‘lib qolgan chumchuqlar tinimsiz chirqillar, yosh o‘rikning qizg‘ish novdalari hamon qattiq-qattiq silkinar edi (O‘.Hoshimov. Nur borki soya bor, 78-b.).

Churqullamoq. Shu sababli, bug‘doyzorni to‘rg‘aylarning vijirlashlari, sa‘valarning sayrashi, chumchuqlarning churqullashlari tutib ketgan ekan. (Sh.Bo‘tayeov, Yulduzlarga eltar yo‘l)

Chig‘irlamoq sayramoq, tovush chiqarmoq (qush ovozi). Chumchuqlar zo‘r berib chig‘irlar edi. (A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari)

Chiychiylamoq. Oyna opa... chiychiylab uchayotgan qaldirg‘ochlarni loqayd kuzatib turardi. (Sh.Xolmirzayev, To‘lqinlar)

⁸ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Chumchuqlar>

Chiriqlamoq. *G'or oldidan o'tib ketayotsam, bir gala chumchuq chirqillab yotibdi.* A.Ko'chimov, Halqa.

Chiqirlamoq. *Chumchuqcha kelib ketdi. Ushoqlarni yeb ketdi. Chiriq-churuq chiriqlab, Erta kelay, deb ketdi.* (U. Bahromova)

Kaklikning ovoz harakatini ifodalaydigan tovush fe'llari o'nga yaqin fe'llardan iborat. **Kaklik** – qirg'ovulsimonlar oilasiga mansub qush. Rangi yashaydigan joyiga mos bo'ladi. Tumshug'i, oyoqlari qizil. Narining oyog'ida kichkina to'mtoq pixi bor. Juda hushyor, tez yuguradi, lekin uzoq masofaga ucholmaydi. Tog'larda yashashga moslashgan. Go'shti juda mazali, ovlanadi. Dekorativ sayroqi qush sifatida to'rqafasda boqiladi⁹.

Kakillamoq aynan kakirlamoq. Kakliklar kakillab to'rga ilindi.

Kakirlamoq. Kaklik kakirlaydi. Ola qanotli laylakning kakirlab, bahordan xabar berganiga ... anchagina bo'ldi. Kakkulamoq. Kaklik kakkulaydi.

G'idg'idlamoq. Hoji do'ppili Sulton puchuq takyada boqib yurgan kaklik g'idg'idlay boshlaydi. (G'. G'ulom, Shum bola)

Chig'illamoq chig'-chig' tovush chiqarmoq. Kakliklar chig'illab, tom osha uchib ketishdi. (Sh.Xolmirzayev, Saylanma)

3. Musichaning ovoz harakatini ifodalaydigan tovush fe'llari. **Musicha** kaptarsimonlar oilasiga mansub qush hisoblanadi. Dumi uzun, boshqa kaptarsimonlarga nisbatan kichik. Tanasining orqa tomonidagi patlari bir xil kulrang, bo'yni orqasida qora rangli yarim halqasi bor.

Hu-hu tortmoq sayramoq (musicha). Musichalar hu-hu tortib, bulbullar qo'nib, zog'lar uchib, ko'rganlarning bahrini ochibdi. ("Ravshan" dostoni)

⁹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Kaklik>

Huhulamoq qumri va musichalarning sayrashini ifodalaydi. *Musichalar huhulaydi, daraxtlarda, devorlar ustida bir-birini quvlashadi.* (A.Qahhor, Sarob).

Kukulamoq (musicha). *Tashqarida musichalar kukular, yangi tong otgan edi.* (O‘.Hoshimov. Nur borki soya bor, 54-b.).

Sayramoq (zag‘izg‘on). *Yong‘oq shoxida zag‘izg‘on sayradi* (O‘.Hoshimov, Bahor qaytmaydi, 5-b.) Kichik sayroqi qushlar insonlar tomonidan xonakilashtiriladi, insonning yashash tarziga hamohang tarzda tabiatda mavjud bo‘ladi.

3. Parrandalarning ovoz chiqarishi bilan bog‘liq tovush fe‘llari iste‘mol maqsadida: go‘шти, tuxumi, shuningdek, xonakilashgan, insonga yaqin jonivorlar bo‘lgani uchun ularning ovoz chiqarishi tilda o‘z aksini topadi. Parrandalarga tovuq, bedana, o‘rdak, g‘oz, kurka kabilar kiritiladi. Ular ovoz harakatining ifodalanishiga ko‘ra quyidagicha guruhlanadi va tavsiflanadi:

1. Tovuqning ovoz harakatini ifodalaydigan tovush fe‘llari: *qaqalamoq, qaqolamoq, qaqillamoq* (makiyon); *qichqirmoq, qaqolamoq, qiyqirmoq* (xo‘roz); *chip-chiplamoq, “chip-chip” demoq* (jo‘ja) kabilardan iborat:

Qaqalamoq (tovuq). *Chipor tovuq ham zo‘r tashvish bilan qaqalab, taralib yurgan jo‘jalarini qanoti ostiga chaqirardi.* (A.Muhiddin, H.Tojiboyev, Otash qalbli qiz)

Qaqillamoq (tovuq). *Chipor tovuq shu kunlarda yetilgan... qaqillab yuribdi.* (S.Ayniy, Qullar)

Qaqolamoq (tovuq) ayn. **qaqillamoq.** *Tuxum qo‘ymagan tovuq ko‘p qaqolaydi.* (Maqol)

Ququlamoq (xo‘roz). *Shu asnoda barglari siyraklashgan gujum shoxidagi xo‘rozlar ustma-ust ququlab yuborishdi.* (M.M.Do‘st, Darvoza yonidagi it)

Qichqirmoq (xo‘roz). *Xo‘roz qichqirdi* (O‘.Hoshimov. Ikki eshik orasi, 38-b.)

Qaqalamoq – qaqolamoq; qaqillamoq – ququlamoq fe‘llari o‘zaro fonetik variantdor hisoblanadi. *Qaqillamoq, qichqirmoq* tovush fe‘llari insonga nisbatan qo‘llanganda, salbiy ma’noda *vaysamoq, baland ovoz chiqarmoq* ma’nolarini ifodalaydi.

2. Bedananing ovoz harakatini ifodalaydigan tovush fe‘llari.

Bedana – tovuqsimonlar turkumining qirg‘ovulsimonlar oilasiga mansub mayda parranda. Erkagina patlari sarg‘ish-qo‘ng‘ir, ko‘ndalang oq-sarg‘ish yo‘lli, tanasining ikki yoni bo‘ylab qizg‘ish yoki qora yo‘llar o‘tadi. Makiyoni qoramtir, ko‘kragida qora yoki qizg‘ish xollari bor bo‘lgan sayroqi qush. Uning ovoz chiqarishi, sayrash qiyidagi tovush fe‘llari bilan ifodalanadi.

Bitbildamoq (bedana). *Mezonlar arg‘amchi soldi. Yakkaxon bedana juftini chorlab bitbildadi.* (T.Murod, Momo yer qo‘shig‘i)

Pitbildiq otmoq sayramoq. To‘qay tomonda bedana pitbildiq otadi. (O‘.Hoshimov. Ikki eshik orasi, 81-b.). Bedana sayroqi qush sifatida ovozinig jarangi, shiraliligi tufayli ham to‘rqovoqlarda uyda boqiladi.

3. G‘oz va o‘rdakning ovoz harakatini ifodalaydigan tovush fe‘llari:

G‘ag‘alamoq. G‘ozlar g‘ag‘alaydi. G‘ag‘illamoq. Mashina jo‘naydi. G‘ozlar g‘ag‘illaydi. (A.Qahhor, Og‘riq tishlar) *G‘oqg‘oqlamoq. G‘oz va o‘rdaklar g‘oqg‘oqlab qanot qoqishyapti.*

Demak, hayvon, parranda va hasharotlarga xos tovush fe‘llari onomatopeik kelib chiqishga ega bo‘lib, fonetik jihatdan tabiiy tovushlarga yaqin, yasalish asoslari tovushga taqlid so‘zlardan iborat. Bu fe‘llar akustik jihatdan keng ma’noda hayvon, qushlar va parrandalarga xos tabiiy tovushlar bilan bog‘liq ovoz harakatini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – II j. – B.60. – 488 b.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 3-j. – B. 661.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 5-ж. – Б.176. – 608 б.
4. O‘zbekiston qushlar duyosi // <https://ifazo.uz/>
5. Qushlar nega sayraydi? // <https://sinaps.uz/bilasizmi/2905/>
6. Qushlarning sayrash haqida ajoyib faktlar /<https://uz.featuresbusiness.com>
7. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 749 b.
8. Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 336 b.
9. Hoshimov O‘. Bahor qaytmaydi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 280 b.
10. <https://uz.wikipedia.org/wiki/chumchuq>